

УДК 01:[378.4.093.5:51]](477.54-25)"1805/1905"(092)

Ніна Березюк,
 провідний бібліограф
 Центральної наукової бібліотеки
 Харківського національного університету

Громадянський подвиг ученого-математика

У статті розкрито невідому бібліографічну спадщину видатного вітчизняного математика, професора Харківського університету М. Тихомандрицького.

Ключові слова: М. Тихомандрицький, Харківський університет, історія Харківського університету, історія бібліографії, математика.

Матвій Олександрович народився 17 січня 1844 р. у м. Києві в родині професора математики Університету Св. Володимира Олександра Микитовича Тихомандрицького.

Початкову і середню освіту хлопець отримав у родині, для навчання також запрошували вчителів. Після переведення батька до Казані на посаду помічника попечителя учбового округу Матвій відвідував публічні лекції в місцевому університеті. Упродовж 1861—1866 рр. навчався в Петербурзькому університеті (закінчив із золотою медаллю й отримав звання кандидата). 1876 р. захистив магістерську дисертацію, був учнем П. Чебишева. У 1876—1883 рр. викладав математику у середніх навчальних закладах Петербурга та Петербурзькому університеті, приват-доцентом якого став 1879 р. Від 1883 р. упродовж 20 років працював у Харківському університеті й водночас у Харківському технологічному інституті. У 1884 р. М. Тихомандрицького було відражено за кордон (Лейпциг, Берлін, Париж). У Парижі написав докторську дисертацію, яку захистив у Харківському університеті (1885).

У 1886 р. — екстраординарний, від 1888-го — ординарний професор університету. Читав 16 курсів лекцій, більшість з яких було опубліковано. Його підручник з теорії ймовірності Петербурзька академія наук відзначила премією ім. В. Я. Буняковського. М. Тихомандрицький був одним із найактивніших членів Харківського математичного товариства, обов'язки заступника голови якого виконував понад 10 років. Співпрацював з іноземними науковими журналами, передаючи їм звіти про статті та книги з математики, що вийшли у Росії, реферати праць Харківського математичного товариства.

У 1898 р. подав заяву про тимчасову відставку і скористався перервою, аби завершити роботу зі складання "Систематического каталога книг фундаментальной библиотеки имп. Харьковского университета по отделению физико-математических наук, чистых и прикладных". На жаль, у літературі про наукову діяльність М. Тихомандрицького немає гідної оцінки цієї безкорисливої ініціативи, що повною мірою

відбивала б значення створеного ним каталогу. Брак такого видання, на думку вченого, унеможлилював використання фонду університетської бібліотеки. Правління закладу підтримало пропозицію науковця, надавши допомогу. Студенти фізико-математичного факультету відібрали із загального каталогу університетської бібліотеки профільну літературу, з-поміж якої переважали видання іноземними мовами. Безпосередню участь у роботі брав співробітник університетської бібліотеки К. Рубинський. У 1899 р. М. Тихомандрицький видав "Систематичний каталог..." власним коштом. Це був один із перших тогочасних галузевих систематичних друкованих каталогів вищого навчального закладу, укладений доволі професійно, що свідчило про високу бібліографічну культуру вченого. У передмові до видання М. Тихомандрицький зазначав: "Без деятельного сотрудничества К. И. Рубинского (библиотекаря) я не мог бы довести дело до конца, так как оно оказалось несравненно труднее, чем я представлял себе, решившись попытать свои силы в такой работе" [1, с. III]. Плідна співпраця математика з К. Рубинським, який мав досвід бібліографування, створив цінний довідковий апарат до каталогу, вплинула на високий рівень організації роботи та її успіх.

Користуючись університетським каталогом, М. Тихомандрицький зрозумів, що система французького *gerehoite bibliographique*, застосована при укладанні розділу "Математика", була незручною, передбачала відкриття нових рубрик, особливо у відділі прикладної механіки і техніки. Науковець самостійно розробив основний ряд систематичного каталогу, узгодивши його з колегами-математиками і механіками. Каталог складався з 10 відділів, які були позначені великими літерами латинського алфавіту, підвідділи — римськими, окремі з них — арабськими. Індексція — літерно-цифрова (змішана). Характерно, що в основний ряд введено відділи виокремлених за формальними ознаками видань: повні зібрання творів, періодичні видання, енциклопедії, збірники, словники, каталоги, покажчики. У кожному відділі першими розміщені вітчизняні видання в алфавітному порядку

прізвищ авторів, а за їх браком — по першому слову заголовка книги. Систематичний каталог завершували допоміжні покажчики: алфавітний покажчик авторів, перекладачів, редакторів, коментаторів (російською та іноземними мовами); алфавітний покажчик творів за назвою, які уклад К. Рубинський. Цікаво, що в алфавітному покажчикові авторів, перекладачів розміщено посилання не на сторінки, а на класифікаційні ділення. М. Тихомандрицький зауважував, що саме вони дають можливість визначити, в яких галузях знань працював автор. Брак кількісної характеристики у бібліографічних записах є суттєвим недоліком каталогу. Завершуючи передмову, вчений висловив побажання, щоб "...каталог, устраняючи прежнее неудобство, способствовал более обращению того немалого запаса потенциальной умственной энергии, которая заключается в библиотеке университета, в кинетическую, а также дальнейшей разработке научных вопросов умственными силами университета, которые да растут *ad infinitum!*" [1, с. IV]. Можливі помилки у визначенні відділів професор М. Тихомандрицький планував відображати у щорічних доповненнях до математичного каталогу.

Науковець був упевнений, що застосована в каталозі система полегшить пошук книг як професорам та студентам, так і співробітникам бібліотеки: три цифри в запису зазначали місце книги (шафа, полиця, місце на полиці). Ця перша спроба оптимізувати розташування важливого розділу фонду університетської бібліотеки заслуговувала на особливу вдячність невеликого на той час штату співробітників.

Повернувшись до роботи в університеті, М. Тихомандрицький підготував і видав перше продовження "Систематического каталога...". У ньому зібрано книги, що надійшли з 1 січня 1898 р. до 1 січня 1901 р. За укладений "Систематический каталог..." Рада університету висловила йому подяку.

Вражає безпрецедентна ініціатива вченого, розуміння значущості бібліографічного методу в науковій і навчальній діяльності, його працелюбність. Каталог містить понад 9 тис. описів книг російською та іноземними мовами, зокрема й 19 підручників, підготовлених М. Тихомандрицьким. У розділі "Периодические издания" в алфавітному порядку подано описи 300 періодичних видань із позначенням наявних в університетській бібліотеці номерів і випусків. Учений не обмежився доповненням до друкованого каталогу, а уклад також і картковий каталог книг з фізико-математичних наук, що надійшли за останні 25 років.

Значна за обсягом робота, проведена М. Тихомандрицьким, сприяла створенню наукової бази для подальших досліджень відомої харківської математичної школи, одним із засновників якої він був.

У 1901 р. Рада університету відрядила М. Тихомандрицького разом із професорами О. Ляпуновим і В. Стекловим до Полтави на урочистості з нагоди 100-річчя від дня народження славетного вихованця закладу М. Остроградського. Цікаво, що видатні харківські вчені підготували доповіді, в яких аналізували основні праці ювіляра з відповідних галузей знань (фізика, механіка, математика), а професор М. Тихо-

мандрицький уклад перший "Список сочинений М. В. Остроградского", надрукований у ювілейному виданні "Физико-математический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805—1905)". Видання містило нарис з історії факультету та кафедр, біографічний словник професорів і викладачів. Досліднику належать біобібліографічні нариси про вчених кафедри чистої математики: М. Архангельського, А. Павловського, М. Байкова, М. Дьяченка, Е. Фон-Бейера, Д. Деларю.

М. Тихомандрицький став першим істориком одного з найстаріших факультетів Харківського університету, а 1906 р. одержав звання заслуженого професора. Список праць науковця на початок другого століття існування університету складався з 35 видань, серед яких більшість становили підручники, навчальні посібники, наукові розвідки.

6—12 серпня 1909 р. у Парижі відбувся II Міжнародний математичний конгрес. Серед десяти математиків Росії в ньому брав участь і професор Харківського університету М. Тихомандрицький.

У 1913 р. через хворобу дружини М. Тихомандрицький був вимушений переїхати до Одеси, де отримав посаду приват-доцента кафедри математики Імператорського Новоросійського університету. У 1915 р. став членом Математичного відділення Новоросійського товариства природознавців. Останні роки життя Матвій Олександрович перебував у Криму, куди переїхав з Одеси 1917 р. Брав діяльну участь в організації Кримського (Таврійського) університету, в якому 1918 р. працював ординарним професором кафедри математики. Вчений був одним із засновників Кримського математичного товариства (1919).

8 лютого 1921 р. М. Тихомандрицький помер.

Праці

1. *Систематический каталог книг фундаментальной библиотеки имп. Харьковского университета по отделению физико-математических наук, чистых и прикладных / сост. орд. проф. М. А. Тихомандрицким. — Харьков : Тип. Адольф Дарре, 1899. — 379 с.*
Зі змісту: Предисловие / М. А. Тихомандрицкий. — С. I—IV ; Прил. : Алфавитный указатель имен авторов, переводчиков, комментаторов на русском и иностранных языках, алфавитный указатель сочинений, помещенных по их названиям (на русском и иностранных языках), важнейшие из замеченных погрешностей. — С. 317—379.
2. *Обзорение ученых трудов М. В. Остроградского в области чистой математики // Издание Полтавского кружка любителей физико-математических наук, посвященное столетию со дня рождения Остроградского. — Полтава, 1901. — С. 92—114.*
3. *Систематический каталог книг фундаментальной библиотеки имп. Харьковского университета по отделению физико-математических наук, чистых и прикладных, поступивших с 1 янв. 1898 г. по 1 янв. 1901 г. — Харьков : Харьков. листок, 1902. — 131 с.*
4. *Михаил Васильевич Остроградский: Празднование столетия дня его рождения Полтавским кружком любителей физико-математических наук: С биографией М. В. Остроградского, его портретом, факсимиле / сост. П. Трипольский. — Полтава : Л. Фришберг, 1902. — 140 с.*

- Зі змісту: Очерк ученых трудов в области чистой математики М. В. Остроградского / М. А. Тихомандрицкий. — С. 47—86 ; Список сочинений М. В. Остроградского / сост. проф. М. А. Тихомандрицкий. — С. 132—138.
5. *Опыт истории физико-математического факультета имп. Харьковского университета за первые 100 лет его существования* // Зап. Харьков. ун-та. — 1904. — Кн. 1. Летопись Харьковского ун-та. — С. 1—79.
То же // Физико-математический факультет... — Харьков, 1908. — С. 3—154.
 6. *Физико-математический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805—1905)* / под ред. проф. И. П. Осипова, проф. Д. И. Багалея. — Харьков : Адольф Дарре, 1908. — 357, 248, XIV с.
Зі змісту: [Бібліографії вчених, укладені М. А. Тихомандрицьким]: Архангельский Николай Михеевич. — С. 8—11;
Павловский Андрей Федорович. — С. 11—13; Байков Матвей Андреевич. — С. 14—15; Дьяченко Никита Андреевич. — С. 15—18; Фон-Бейер Евгений Ильич. — С. 18—22; Деларю Даниил Михайлович. — С. 24—27; Тихомандрицкий Матвей Александрович. — С. 33—38, 2-я паг.
- Список використаної літератури*
1. *Тихомандрицкий Матвей Александрович* // Энциклопедический словарь / изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. — Санкт-Петербург, 1901. — Т. 65. — С. 289.
 2. *Пшеборский Л. П.* Математическое общество при Харьковском университете (1878—1904 гг.) / Л. П. Пшеборский. — Харьков : Печ. дело, 1911. — 25 с.
С. 6, 9, 11, 19: про участь М. О. Тихомандрицького в укладанні нового статуту Харківського математичного товариства, організації книгообміну з виданнями товариства, укладанні переліку праць, розміщених в "Сообщениях...".
 3. *Очерк педагогической и научной деятельности* [М. А. Тихомандрицкого] // Записки математического кабинета Харьковского университета. — 1921. — Т. 2. — С. XX—XXXII.
 4. *Синцов Д. М.* М. А. Тихомандрицкий : [некролог] / Д. М. Синцов // Наука на Украине. — 1922. — № 3. — С. 289.
 5. *История отечественной математики* : в 4 т., 5 кн. / под ред. И. З. Штокало. — Киев : Наук. думка, 1967—1970.
Про М. О. Тихомандрицького див. іменний покажчик (т. 5).
 6. *Станишевский В. А.* Указатель к сообщениям (Запискам) Харьковского математического общества при Харьковском университете (1879—1952) / В. А. Станишевский. — Харьков : Изд-во ун-та, 1955. — 43 с.
Про М. О. Тихомандрицького див. іменний покажчик.
 7. *М. А. Тихомандрицкий* // Биографический словарь деятелей естествознания и техники. — Москва, 1958. — Т. 2. — С. 724.
 8. *Українська математична бібліографія*. — Київ : Вид-во АН УРСР, 1963. — 381 с.
С. 332—333: твори М. О. Тихомандрицького (43 записи).
 9. *Вчені вузів Одеси* : біобібліогр. довід. Вип. 1. Природничі науки 1865—1945. Ч. 2. Математики. Механіки / упоряд. І. Е. Рикун ; Одес. держ. наук. б-ка ім. М. Горького. — Одеса, 1995. — 172 с.
С. 125—128: про наукову діяльність М. О. Тихомандрицького.
 10. *Профессора Таврического национального университета им. В. И. Вернадского (1918—2000)* / редкол. : Н. В. Багров, В. Г. Ена, В. Ф. Шарема, Р. И. Урсун. — Киев, 2000. — 211 с.
С. 16, 19, 28 : про М. О. Тихомандрицького.
 11. *Борисенко А. А.* Математика и общество / А. А. Борисенко // Universitates. — 2001. — № 1. — С. 18—26.
С. 18 : М. О. Тихомандрицький — учасник II Міжнародного конгресу математиків (Париж).
 12. *Горбачук Л.* Михайло Васильович Остроградський і його роль у розвитку математики / Л. Горбачук, М. Самойленко // М. В. Остроградський (до 200-річчя з дня народження) / Л. Горбачук, М. Самойленко. — Київ, 2001. — С. 53—69.
С. 67 : про нарис вчених праць М. В. Остроградського, підготовлений проф. Тихомандрицьким до 100-річчя видатного математика (м. Полтава).
 13. *История Таврического университета* / под общ. ред. чл.-кор. НАН Украины Н. В. Багрова. — Киев : Изд-во ун-та, 2003. — 248 с.
С. 16, 19, 28 : про М. О. Тихомандрицького.
 14. *Золотарев В. А.* О становлении и развитии математического образования в университете / В. Золотарев // Universitates. — 2004. — № 1. — С. 68—72.
С. 69 : про М. О. Тихомандрицького — одного із засновників Харківської математичної школи.
 15. *Профессори Одесского (Новороссийского) университета*. біогр. слов. Т. 4 / відп. ред. В. А. Смінтина ; упоряд. та бібліогр. ред. В. П. Пружина, В. В. Самодурова. — 2 вид., доп. — Одеса : Астропринт, 2005. — 632 с.
С. 226—230 : про М. О. Тихомандрицького.
 16. *Рыжий В. С.* Из истории механико-математического факультета Харьковского университета (до 2001 года) / В. С. Рыжий. — Харьков : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2014. — 353 с.
С. 34—35 : про М. О. Тихомандрицького.
- В статье раскрыто неизвестное библиографическое наследие выдающегося отечественного математика, профессора Харьковського университета М. Тихомандрицького.*
- The unknown bibliographic legacy of prominent domestic mathematician, professor of Kharkiv National University M. Tikhomandrickiy is exposed in the article.*

Надійшла до редакції 8 серпня 2017 року